



Historie,

natur og

gastronomi



Ture i Sønderjylland

Udgivet af
BUND DEUTSCHER NORDSCHLESWIGER, JUNI 2017



Kolofon

Tekst:
Barbara Post

Redaktion:
Prof. Dr. Willy Diercks, Harro Hallmann, Stefan Lipsky, Barbara Post

Dansk bearbejdning:
Timo Iwersen & Harro Hallmann

Oplag: 10.000

Fremstilling & tryk:
Druckhaus Leupelt GmbH, Handewitt, www.leupelt.de

**Rettelser og forslag samt bestilling af flere eksemplarer på
info@bdn.dk eller +45 74 62 38 33.**

Alle rettigheder forbeholdes. Eftertryk, også i uddrag, kun med skriftlig tilladelse af udgiveren. Alle oplysninger er blevet researchet omhyggeligt, men gengives uden ansvar. Mulige udeladelser eller fejl er ikke grundlag for juridiske krav. Til trods for den omhyggelige research kan det ikke garanteres, at det offentliggjorte materiale er fuldstændigt og uden fejl. Eftertryk eller kopiering samt oversættelse af indholdet i enhver form eller med en hvilken som helst form for teknik må kun udføres med skriftlig tilladelse fra udgiveren. Dertil hører også overførslen til elektroniske datamedier og lagringen på elektroniske medier af enhver art.



Ture i

Sønderjylland

Indholdsfortegnelse

Mellem Aabenraa og Flensborg Fjord	Side 5
Fra Haderslev til Aabenraa	Side 19
Til højre og venstre for Hærvejen	Side 28
Fra Ribe til Vidåen	Side 37

SUNDEVED / SUNDEWITT

Sundeved ligger mellem Aabenraa Fjord i nord og Flensborg Fjord i syd og er det bakkede landskab, som istiden har skabt. Her ligger to romanske kirker: i Varnæs og i Felsted. I Blans voksede Christoffer Wilhelm Eckersberg (1783 til 1853) op, grundlæggeren og den mest kendte repræsentant for det danske guldaldermaleri; i Blans og Blå-kro er der blevet rejst mindsten for ham.

NATUR

Varnæs Hoved er et naturbeskyttelsesområde syd for Aabenraa. Kort over vandrestierne på www.visitaabenraa.dk

MAD OG DRIKKE

Krusmølle er en vandmølle, der første gang bliver nævnt i 1569, og som i perioder også indeholdt et brændevinsbrænderi og et elværk. De nuværende møllebygninger stammer fra slutningen af 1800-tallet og huser en café og kunsthåndværk. www.krusmoelle.dk

BALLEBRO

Fra Ballebro sejler en færge til Hardeshøj på Als. Færgeskroen i Ballebro og den snørklede træpavillon er en fryd for øjet. Restaureringen blev udført takket være skibsrederen Hans Michael Jebsen, som stammer fra Aabenraa, og som engagerer sig i bevaringen af historiske kroer og restauranter.

MAD OG DRIKKE

Ballebro Færgeskro, Færgevej 5, Sønderborg, Tel. 00 45 7446 1303, www.ballebro.dk



Bådhavn på Kalvø



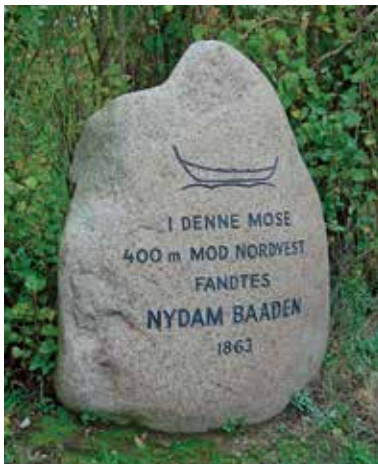
Færgeskroen i Ballebro

NYDAM

Nydam Mose er et af de mest betydningsfulde arkæologiske fundsteder i Nordeuropa. I flere omgange fra 240 til 450 e.Kr. blev der her ofret krigsbytte som fx våben, men også både.

Det mest berømte fund var **Nydambåden** i 1863, som i dag bliver udstillet i Archäologisches Landesmuseum på Gottorp Slot i Slesvig. Ved senere udgravninger opåede man bl.a. åregaffler fra Nydambåden samt rester af den gamle dækkonstruktion, dele af årer og en bådstige. To informationshytter af Nydamselskabet informerer om mosen og fundene. Til fejringen af 150-året for opdagelsen af Nydambåden i 2013 blev der fremstillet en kopi af Nydambåden; den ligger i Sottrupskov.

www.nydam.nu



Mindesten for Nydambåden



Sandbjerg Gods

Direkte ved Allsund ligger **Sandbjerg Gods**. Palæet blev bygget af Conrad Reventlow i 1788. I den 2. Slesvigske Krig i 1864 brugte Preussen det midlertidigt som hovedkvarter. I dag

bruges det som kursusejendom af Aarhus Universitet; parken er frit tilgængelig.

NATUR

Nydamstien går gennem Sottrupskov og nogle steder langs Allsund. Der kan man i dag stadig se de dybe indsnit, som de ca. 100 robåde efterlod i juni måned 1864, da 12 000 preussiske soldater sejlede over til Als.

DYBBØL / DÜPPEL

Dybbøl Banke er et nationalt dansk mindested. Indtagelsen af skanserne den 18. april 1864 efter en ugelang belejring og voldsomme bombardementer afgjorde den preussisk-østrigske krig mod Danmark og førte til, at Slesvig-Holsten blev en preussisk provins. Møllen ved skanserne tæt ved Sønderborg blev til symbolet for slaget. „Museum Sønderjylland Historiecenter Dybbøl Banke“ skildrer bombardementet af de danske stillinger og deres indtagelse. Næsten 3000 mennesker mistet livet i kampene.



I forgrunden ses den preussiske skanse 10, med sporene af de danske skanser V og VI. Bagved ligger det nye „Historiecenter Dybbøl Banke“.

Møllen (der kan besigtiges) er det femte bygningsværk på dette sted: Den første mølle, bygget i 1744, brændte i 1800. De efterfølgende nybyggerier blev ødelagt under den 1. Slesvigske Krig fra 1848 til 1851 og igen i 1864. Det var på bakkerne i Dybbøl, at repræsentanter fra Røde Kors, som blev grundlagt i 1863, var i aktion for første gang. Det markeres med en mindesten.

www.museum-sonderjylland.dk



Museum Sønderjylland Historiecenter Dybbøl Banke

BROAGER / BROACKER



Broager Kirke

Den dag i dag fremstilles der tegl ved Nybøl Nor og i Egersund. Teglværksmuseet Cathrinesminde på Illerstrandvej vidner om denne over 200 år gamle tradition. Byens vartegn er den romanske kirke med dens gotiske dobbelttårn, det eneste i det gamle hertugdømme Slesvig.

SEVÆRDIGT

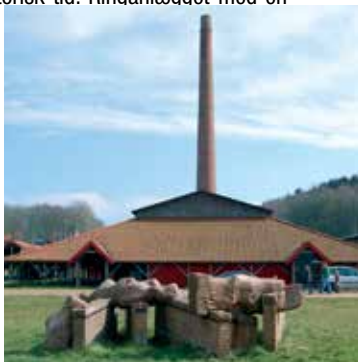
Kirkeskibet, koret og korrundingen opstod i 1200-tallet, tvillingetårnene blev først oprettet i 1400-tallet. Kirken er berømt for dens kalkmalerier.

Gravene og mindestenene på **kirkegården** er til minde om de preussiske soldater i krigen i 1864, et stort mindesmærke er tilegnet de faldne i Første Verdenskrig.

I landsbyens nordlige udkant ligger det 46 meter høje voldanlæg **Smøl Vold**, formodentlig fra forhistorisk tid. Rinaanlæaet med en diameter på ca. 50 meter er indtil nu ikke blevet undersøgt arkæologisk. Derfor ved man ikke, om det blev brugt som kult-, tilflugts- eller forsamlingssted.

Cathrinesminde Teglværksmuseum er det sidste af engang otte teglværk på Iller Strand. Her kan man besigtige maskiner, værktøj og arbejderboliger fra tiden fra 1890 til 1960; desuden er der en geologisk samling (lukket november til marts).

Illerstrandvej 7, Broager
www.museum-sonderjylland.dk



Teglværksmuseet i Cathrinesminde

NATUR

Fra teglværksmuseet forløber Teglværkstien på stranden, delvist som en del af Gendarmstien. Informationstavler gør opmærksom på forandringer i landskabet på grund af udvinding af ler og sporene efter forsvundne teglværk.

EGERSUND / EKENSUND

Egersund er navnet på det smalle sund, som adskiller Flensborg Fjord fra Nybøl Nor, men også navnet på byen ved dets bred. Den er især kendt for sine teglværk.

Fra 1882 blev byen, der dengang var tysk og hed Ekensund, til et sommermødested for – først udelukkende tyske – kunstnere. Til tider omfattede **malerkolonien** ca. 70 kunstnere, fx også Alex Eckener fra Flensborg.

www.egersund.dk
www.museum-sonderjylland.dk



Gråsten Slot

GRÅSTEN / GRAVENSTEIN

Gråsten er kendt for æblesorten Gråsten og **slottet**, som i dag er den danske dronnings sommerbolig.

Slottets historie er tæt forbundet med familien von Ahlefeldt. 1616 lod Gregor von Ahlefeldt bygge et slot „to dem graven (grauen) steene“; 1725 blev det ved en auktion overdraget til hertug Christian August I. af Augustenborg. Efter en stor brand i 1757 blev mellemfløjen af barokanlægget, der oprindeligt var mere pompøs, genopbygget i et mere beskedent omfang. Indtil 1921 forblev slottet – med afbrydelser i perioden mellem 1848/50 og 1864 – sommerbolig for hertugerne af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Augustenborg.

SEVÆRDIGT

Slotskirken fra 1699 er Danmarks eneste originale barokkirke. Kirken og den engelsk inspirerede slotspark, hvor der vokser over 40.000 forskellige blomster, kan besigtiges – hvis dronningen ikke lige er på besøg.

MAD OG DRIKKE

Den Gamle Kro ligger i en historisk bygning fra 1747. Slotsgade 6, 6300 Gråsten,
www.1747.dk

RINKENÆS / RINKENIS

Rinkenæs ligger lige ved Flensborg Fjord med udsigt til halvøen Holnæs på den tyske side.

SEVÆRDIGT

Den gamle landsbykirke ligger for sig selv nord for byen. Den romanske kirke fra tiden omkring 1158, som den dag i dag ikke har elektrisk lys, hører til de ældste i Danmark. Korskirken med dens trappegavltårn kan ses fra lang afstand. Den blev bygget ved fjorden efter Sønderjylland blev dansk i 1920 (mellem 1928 og 1932) og anses for et nationalt mindesmærke og et symbol for en „typisk dansk“ kirke.

MAD OG DRIKKE

Beboelseshuset af hotellet **Benniksgaard** stammer fra 1782, ved siden af ligger en golfbane med udsigt over Flensborg Fjord.

Sejrsvej 101, Rinkenæs, 6300 Gråsten

www.benniksgaardhotel.dk

Familierestauranten **Providence** ligger lige ved Gendarmstien og Flensborg Fjord.

Stranderød 9, Rinkenæs, DK 6300 Gråsten

www.providence.dk



ØKSEØER / OCHSENINSELN

„**Oxenør minor et major**“ blev de to øer i Flensborg Fjord allerede kaldt i „Kong Valdemars Jordebog“, hvor den danske konge i 1231 fik dokumenteret sine indtægter. I middelalderen blev øerne brugt som græsareal for kvæget af Duborg Slot i Flensborg. I 1845 købte bådebyggeren Lorenz Isaack den store ø. Øen er offentlig tilgængelig, men der er for tiden ingen færger, der sejler til den.

Lille Okseø, som siden 1963 har været ejet af Københavns Lærerforening, bruges som koloni for skoleelever.

www.ochseninseln.de

MAD OG DRIKKE

I Sønderhav finder man **Annies Kiosk**. De lange køer viser, hvor populær stedets hotdog er. Hos sejlere har Sønderhav fået øgenavnet „Hotdog Havn“. Efter Annie Bøgilds død i 2016 forventes i løbet af 2017 en afklaring om stedets fremtid. I en ombygget villa ved vandet driver stjernekokken Christian Bind **Restaurant Bind**.

Fjordvejen 120, Sønderhav, 6340 Kruså

www.restaurantbind.dk

KRUSÅ / KRUSAU

I mange årtier var Kruså ensbetydende med grænseovergangen mellem Tyskland og Danmark – dengang, der endnu ikke fandtes nogen motorvej eller Schengenafteale. Siden januar 2016 spildes der igen mange ressourcer på ineffektiv **grænsekontrol**.

Byens arnested er vandmøllen, hvor der blev malet korn indtil 1964.

SEVÆRDIGT

Gamle traktorer, hestekareter og landbrugsmaskiner udstilles på det private **Mekaniske Museum Sønderjylland** på Lundtoftvej i Hokerup (Kruså).

www.mekanisk-museum.dk

NATUR

Renatureringen af **Kruså Tunneldal**, som blev dannet i den seneste istid, er et fælles dansk-tysk projekt, støttet af EU. På grund af dens unikke, mangfoldige og sjældne dyr- og planteliv er tunneldalen blevet optaget i det europæiske netværk af beskyttede naturområder „NATURA 2000“.

www.krusaatunneldal.dk

Også den første etape af **Gendarmstien**, som begynder i Padborg, møder tunneldalen. Den populære vandresti langs Flensborg Fjord er 74 kilometer lang. Den blev opkaldt efter de danske grænsegendarmer, som patruljerede her fra 1920. For vandrere og fodgængere byder stien på en kombination af naturoplevelser og historiske udflugter.

www.gendarmsti.dk

KOLLUND

En lille strand, en skov, som indtil 2006 tilhørte Flensborg by, og sidst, men ikke mindst - grænseovergangen ved Skomagerhus – det er kendetegnene for den populære lille by ved fjorden.



Grænseovergang ved Skomagerhus i 1920'erne

NATUR

Skomagerhus er Nordeuropas mindste grænseovergang og fører over den eneste bro, som forbinder Danmark og Tyskland. Den krydser Krusåen, som munder ud i Flensborg Fjord her. Grænseovergangen er blevet opkaldt efter et hus i skoven, hvor der i gamle dage rent faktisk boede en skomager.

MAD OG DRIKKE

Et tidligere grænsehjem, et slags vandrehjem, direkte ved Flensborg Fjord blev i 1992 efter et større renoveringsarbejde ombygget til hotellet og restauranten **Fakkelgården**.

Fjordvejen 44, Kollund, DK-6340 Krusaa

www.fakkelgaarden.dk

TYSK MINDRETAL

Umiddelbart ved siden af Fakkellaarden ligger **Haus Quickborn**, hvor Sozialdienst Nordschleswig tilbyder aktiviteter for familier og unge, bedsteforældre med børnebørn og ældre.

www.sozialdienst.dk

RUNDT OM ØEN ALS

SØNDERBORG / SONDERBURG

„Hovedstaden“ af Danmarks syvendestørste ø forener to ekstremer: et bastant gammelt slot og Alsion med et topmoderne universitet og en imponerende koncertsal. Universitetet, som er en afdeling af Syddansk Universitet, gav den 30.000 indbyggere store by et kraftigt opsving.

Universitetet er tæt knyttet til Danfoss-koncernen, men samarbejder også med universitetet i Flensborg. **Alsion** er desuden Sønderjyllands Symfoniorkesters hovedsæde.

www.sdjsymfoni.dk, www.alsion.dk

Under den 2. Slesvigske Krig i 1864 var der hårde kampe om Sønderborg, som blev voldsomt ødelagt. I dag er byen et populært anløbssted for sejlere. Havnepromenaden er i de senere år blevet brugt til utallige slentreture.

På den østlige bred opføres indtil 2018 et 70 meter højt kongreshotel. Endvidere finder man her et multikulturhus, der blandt andet huser det danske og det tyske bibliotek. På vej ind til byen fører klapbroen Kong Christian X. Bro fra 1939 over Allsund.

SEVÆRDIGT

Slottets oprindelse går tilbage til tiden omkring 1170; det er et af de ældste verdslige bygninger i landsdelen. Borgen blev oprettet som beskyttelse mod overfald fra slaviske vendere. Hertug Hans den Yngre grundlagde i 1564 hertugdømmet Slesvig-Holsten-Sønderborg, som efter hans død i 1622 blev delt op i flere mindre hertugdømmer.

Museets omfangsrige samlinger i slottet er tilegnet historien af hertugdømmet Slesvig fra middelalderen til nutiden. Dertil hører også historien af de to hertugdømmer, som eksisterede på Als. **Slotskapellet** med renæssanceorglet blev bygget mellem 1568 og 1570 i den nordlige fløj. Det er ikke blot Danmarks ældste protestantiske slotskapel, men også et renæssancemonument af international betydning.

www.museum-sonderjylland.dk



Det mægtige slot ved Allsund

Ringridning er en sønderjysk tradition. Aabenraa og Sønderborg konkurrerer om den største ringriderfest. I Sønderborg deltager flere end 500 ryttere. Ringriddermuseet i et af byens ældste huse viser historien om rytterkonkurrencen, som har sin oprindelse i middelalderens ridderstævner.

Sønderborg, Kirkegade 8, www.ringridermuseet.dk



Ringridderfest i Aabenraa/Apenrade

NATUR

Arnkilsøre, spidsen af halvøen **Arnkil**, byder på en vandresti mellem Alsund og Augustenborg Fjord.

En ca. fem kilometer lange **Hjertesti** med mange trapper fører gennem Sønderborg.

TYSK MINDRETAL

Deutsches Museum Nordschleswig beskæftiger sig med udviklingen af den tyske del af befolkningen fra starten af 1800-tallet til i dag. Det fortæller om identitet, kulturliv og forholdet til flertalsbefolkningen. Her ses der hverken bort fra de mørke perioder i historien eller vejen fra et mod-hinanden til et med-hinanden.

Rønhave Plads 12, 6400 Sønderborg, www.deutsches-museum.dk

Desuden findes der i Sønderborg en tyske skole og to tyske børnehaver. Nordborg har en børnecampus (skole og børnehaver).

Derudover findes der tyske skoler og børnehaver i Gråsten og Broager. www.dssv.dk

AUGUSTENBORG

Mellem 1770 og 1776 lod hertug Frederik Christian I. af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Augustenborg anlægge **slottet og parken**; det regnes som et af de smukkeste barokslotte i Danmark. Et minimumuseum i klokketårnet skildrer historien af den hertugelige familie (som Tysklands sidste kejserinde Augusta Viktoria stammede fra). Indtil 2015 blev dele af slottet brugt som psykiatrisk klinik; det vises der i en udstilling i portnerhuset. I dag huser det forskellige myndigheder. I sommerferien tilbydes der en gang imellem rundvisninger.

www.visitsonderborg.dk

SEVÆRDIGT

Palæet fra 1788 i slotsparken blev til tider brugt som bopæl af en prinsesse af Augustenborg. Senere var det et enkesæde. Palæet indeholder i dag galleriet **Augustiana**, i parkområdet foran ligger der en skulpturpark. Til bygningerne fra Augustenborgs tid som residensby hører bl.a. Hofrådets Hus fra slutningen af 1700-tallet (Storegade 11).

Syd for den lille landsby Bro ligger den velbærede jordvold **Brovold**. I den tidlige middelalder var den en del af en handelsplads ved fjorden, som dengang rakte endnu længere ind i landet.

www.augustiana.dk



Slottet ved Augustenborg Fjord

HØRUP / HØRUP

Lystbådehavnen i Høruphav har en idyllisk beliggenhed. **Hotel Baltic**, som i 1875 blev bygget som badehotel og færgehavn, vidner om den gamle tid som færgehavn til Kegnæs, som først sluttede i 1969. Inden sejlerne kom, var Høruphav fiskernes by og en landingsplads for træ. Ind mod land ligger Hørup Kirke og selve Hørup. Den hvidkalkede kirke med dens romanske tympanon er en af de ældste på Als.

NATUR

I Høruphav slutter den 74 kilometer lange vandresti **Gendarmsti**, som går langs vandet næsten hele vejen fra Kollund.

MAD OG DRIKKE

Hotel Baltic med Kegnæsstue Kro
Havbo 29, Høruphav, DK-6470 Sydals, www.hotel-baltic.dk

KEGNÆS



Kegnæs Fyr

Oprindeligt var Kegnæs på sydspidsen af øen Als en egen ø; i dag er den forbundet med Als via en vej på en smal dæmning, som blev skabt af strømning og søgang.

SEVÆRDIGT

Udsyn til øen Ærø: **Fyrtårnet**, der blevet oprettet i 1896, kan besigtiges fra maj til september.

Vibæk Vandmølle ved vejen til Kegnæs har eksisteret i 250 år. Kombinationen af vand- og vindmølle er usædvanlig. Vindmøllen fra 1835 blev efter en brand genopbygget i 1986. Der arrangeres aktivitetsdage flere gange om året for at fremvise gammelt håndværk.

MOMMARK / MUMMARK

Allerede i 1717 lagde de første skibe til i Mommark. Den trelængede **Færggård**, der blev bygget i midten af 1800-tallet og i dag huser en skole, minder om den lange tradition. I 1921/22 blev den nuværende færgehavn i Mommark bygget. Indtil 2009 sejlede der herfra færger til Søby på Ærø. I mellemtiden er færgetrafikken blevet flyttet til Fynshav.

SEVÆRDIGT

Nord for Mommark ligger skoven **Blommeskobbel** ved Lillebælt. Den byder ikke kun på flotte stier under bøgetræer med udsigt til Østersøen, men især på Danmarks største samling af gravhøje fra bondestenalderen (ca. 3800 f.Kr.). Den største gravs dæksten vejer 20 tons.



Blommeskobbel

NATUR

Den næsten ni kilometer lange **Nørreskov** nord for Fynshav byder på flere markerede ruter, som hver især er ca. to kilometer lange. I skoven finder man flere end 80 gravhøje og stendysser; de ældste er ca. 5.500 år gamle. Fra 1903 boede maleren Emil Nolde i nogle år i et lille atelierhus ved stranden i udkanten af Nørreskov.

NORDBORG / NORBURG

Den lille by præges af den verdensomspændende Danfoss-koncern, som blev grundlagt af Mads Clausen i 1933 (23.400 medarbejdere, 38 mia. DKK omsætning); Nordborg (6000 indbyggere) er til trods for virksomhedens globale ekspansion den dag i dag firmaets hovedsæde.

I slottet ligger der i dag en efterskole. Hvis man ser byggerierne, som til dels stammer fra 1800-tallet, aner man ikke, at der her engang lå et af Danmarks ældste borganlæg. Omkring 1150 blev den ligesom Sønderborg anlagt som forsvarspost mod overfald fra venderne. Indtil 1729 var Nordborg en del af minihertugdømmet Slesvig-Holsten-Sønderborg-Nordborg, som opstod på baggrund af arveskifter.

SEVÆRDIGT

I Havnbjerg, i byens sydlige udkant, står der en **hollændermølle**, der blev oprettet i 1835, og som i dag tilhører Bitten og Mads Clausens Fond.

I bugten ved Dyvig er der bygget en kopi af **Hjortspringbåden**. Originalen fra jernalderen (omkring 300 f.Kr.) er det ældste bådfund i Nordeuropa. Den vises i Nationalmuseet i København, kopien udstilles i Lindeværftet i Dyvig.

www.hjortspring.dk

Jollmands Gård fra 1700-tallet er den ældste gård i Holm. Den restaureres og udbygges til et hjemstavnsmuseum.

I Nordborgs sydlige udkant ligger oplevelsesparken **Universe**, et topmoderne videnskabscenter, som er blevet finansieret af Bitten og Mads Clausens Fond. Ved hjælp af legende eksperimenter skal den være med til at vække begejstring for teknologi og naturvidenskab hos børn og unge. Ved siden af ligger Danfoss Museum, som i 1991 blev åbnet i barndomshjemmet af Danfoss' firmagrundlægger Mads Clausen.

Mads Patent Vej 1, 6430 Nordborg, Tel. 00 45 7488 9500.

www.universe.dk

NATUR

Oldenor og Mjels Sø er to søer med vandrestier ved Dyvig, der først blev tørlagt og så sat under vand igen.

Langs Nordborg Sø finder man Eventyrstien.

MAD OG DRIKKE

Skibsrederen Hans Michael Jebsen fra Aabenraa fik oprettet **Dyvig Badehotel** med restauranten Vigen og brasseriet Skipperstuen i Dyvig efter forbillede af norske træhuse.

www.dyvigbadehotel.dk



Alsion i Sønderborg

SKAMLINGSBANKE

113 meter høj med en god udsigt fra Christiansfeld til Lillebælt: Skamlingsbanke ti kilometer sydøst for Kolding er det højeste „bjerg“ i Sydjylland. Den er et vigtigt historisk sted for de dansksindede borgere i Sydjylland, som i 1843 samledes der for første gang. Et mindesmærke, der blevet oprettet i 1863, blev sprængt et år senere af preussiske tropper. Det blev genoprettet i 1866. Ved den danske modstandsbevægelses sankthansaftenarrangement i 1945 deltog der ca. 80.000 mennesker. På Skamlingsbanke er der i dag ud over en lille restaurant en udstilling samt operakoncerter i august måned.

www.skamlingsbanken.info

CHRISTIANSFELD

Siden 2015 har Christiansfeld været en del af UNESCO's verdensarvsliste: Den lille by, som blev grundlag af Herrnhuter-samfundet, er en by som taget ud af et eventyr. Fordi han håbede, at det ville medføre et opsving for økonomien, tillod kong Christian VII. i 1771, at den pietistiske brødre menighed kunne danne en koloni på hans ejendom Tyrstrup. To år senere blev grundstenen til det første hus lagt. Byen kendetegnes af snorlige gader og hovedgaderne og lindetræer langs hovedvejene. Byen fik navnet Christiansfeld til ære for kongen.



Specialitet honningkager

SEVÆRDIGT

I kirken, der blev indviet i 1777, er der plads til næsten 1 000 mennesker. Den blev i 1800 endnu engang udvidet med to sidefløje. Den er Danmarks største sal uden støttepiller. Kendetegnende for Herrnhuter-brødre menigheden er kirkens enkelhed med kun alterbord og talerstol.

Enkle er også de (fortløbende nummererede) gravsten på byens kirkegård, hvor borgerne i Christiansfeld blev bisat fra dag et efter byens grundlæggelse.

Brødre menighedens museum i det tidligere enkehus (Nørregade 16) fortæller historien OM Herrnhuter-samfundet.

MAD OG DRIKKE

En gammel specialitet er Christiansfelds honningkager, som den dag i dag bages efter en opskrift fra 1700-tallet og kan købes i byen.

HADERSLEV / HADERSLEBEN

Haderslev forstår sig selv som kunsten og historiens midtpunkt, men også som „Nordens Wittenberg“. Byen (nævnt første gang i 1100-tallet) mellem fjorden og dammen, som den opdæmmede sø kaldes, var den første by i Skandinavien, hvor Martin Luthers lære blev indført i 1528 af hertug Christian, den senere kong Christian III. Byens historie er tæt forbundet med den i dag forsvundne borg Haderslevhus, også kaldt Hansborg. Hertug Hans den Ældre (1521-1580), Christian III.'s lillebror, blev efter dennes tronbestigelse hertug af Slesvig-Holsten-Haderslev – i øvrigt den eneste, fordi han døde uden at efterlade sig nogle børn. I juni måned fejrer byen hertugen ved den årlige Hertug Hans Festival.

www.visithaderslev.dk

www.hertughansfest.dk

SEVÆRDIGT

Den gotiske domkirke **Vor Frue Kirke** var oprindeligt en kollegiatskirke, en „filial“ af domkirken i Slesvig. Kalkmalerierne i den indvendige del af den imponerende halvkirke, stammer fra 1400-tallet og det tidlige 1500-tal. Orglet med dets 73 stemmer og ca. 5.000 piber er Danmarks næststørste. Om sommeren afholdes der regelmæssigt kirkekoncerter. Til byens mange seværdige gamle bygninger hører Hertug Hans Hospitalet fra 1569 med den tilhørende kirke, men også husene i Slotsgade og Præstegade med præstegården fra 1751.

Unik i Danmark er **Streetdome**, som blev åbnet i 2014 i nærheden af havnen - et meka for streetsport, uanset om skateboards, inliners, rulleskøjter eller BMX-cykler. Desuden tilbydes bouldering, en særlig klatringsvariant.

www.streetdome.dk



Domkirken Vor Frue Kirke

Haderslev Museum (Dalgade 7) er Sønderjyllands arkæologiske museum. Man kan se Danmarks ældste grav samt en stor udstilling om jernalderen med det omfangsrige fund fra Ejsbøl, en offermose, hvor der siden 1955 er blevet bjærget hundredvis af ubrugeliggjorte våben fra tiden mellem 300 og 500 e.Kr.

I det udvendige anlæg befinder der sig et lille frilandsmuseum.

Haderslev Bymuseum, som formidler byens historie, har til huse i en renæssancebygning, der blev oprettet i 1580 (Slotsgade 22). Slotsgade 20 er adressen på Ehlers Samlingen, Nordeuropas største lertøjsamling med udstillingsgenstande fra middelalderen til ca. 1940. Selve huset stammer fra 1577.

Den **Slesvigske Vognsamling** viser trækvogne, kaner og herskabelige vogne. Desuden er der en kopi af en karetmagers værksted.

(Simmerstedvej 1, lukket fra november til februar)

www.museum-sonderjylland.dk

NATUR

Omkring Haderslev er der mange muligheder for at tage på udflugt: med færge til den idylliske ø **Årø**; man kan padle, sejle eller ro på dammen, som i middelalderen var en opstemmet sø til driften af slotsmøllen, eller på Haderslev Fjord, hvor hjuldamperen „Helene“ sejler i sommerhalvåret (fra Honnørkajen 1 i Haderslev).

Haderslev Dyrehave er en ca. 100 hektar stor dyrehave syd for dammen med en række markerede vandrestier. Hindemede er en renatureret sø vest for byen, som er adskilt fra dammen ved hjælp af en dæmning. Området, som først blev tørlagt og fra 1994 sat under vand igen, har udviklet sig til et attraktivt naturområde.

MAD OG DRIKKE

Med udsigt til dammen: Restaurant Damende, Fredstedvej 70, 6100 Haderslev; traditionsrig: Harmonien, Gåskærgade 19. Haderslev er desuden øllets by: Bryggeriet Fuglsang, grundlagt i 1865, er Danmarks ældste familieejede ølproducent.

TYSK MINDRETAL

Ud over en tysk skole og en børnehave findes der i Haderslev også et tysk bibliotek, hvor også feriegæster er velkomne.

www.buecherei.dk

På Damstien 18 ligger den tyske roklub Deutscher Ruderverein Hadersleben. Om sommeren møder man dens medlemmer regelmæs-

sigt på dammen. Ved Hejsager ved Østersøen finder man en sommerhytte, som også kan bruges af andre roklubber.

www.drh.nrv.dk

TØRNING

I Theodor Storms novelle „Ein Fest auf Haderslevhuus“ er Tøring skuepladsen for handlingen. I 1331 blev der her på dette sted syv kilometer vest for Haderslev, som samtidig var tingsted, første gang nævnt en borg. I dag er der kun bevaret en del af den imponerende borgvold. På slotsområdet blev Herredsfogedens Hus oprettet i 1700. Vandmøllen var tæt forbundet med slottet; i 1908 opstod den nuværende bygning, som også indeholder et elværk. Om sommeren er der skiftende udstillinger.

AARØ / AARØSUND

Tidligere sejlede der færger til Fyn fra Aarø sund. I dag er der kun en lille færge tilbage, som sejler til naturparadiset Årø midt i Lillebælt. En særegenhed af den lille ø: Siden 2004 er der blevet dyrket vin her; i juni måned 2013 besøgte dronning Margrethe og prins Henrik „Årø Vingård“.

Aarø sund er et populært udflugtsmål for sejlere og badegæster. Det gamle badehotel bidrager til stedets charme. „Aarø sund Bådebyggeri“ bevarer træskibsbyggeriets tradition.

www.aarosundbaadebyggeri.dk

MAD OG DRIKKE

Byggestilen af **Aarø sund Badehotel** er typisk for tiden omkring 1900 – men med moderne komfort. Spiser man i Kejserstuen, kan man sætte sig i en sofa, som efter sigende engang skulle have tilhørt Karen Blixen.

www.aaroesundbadehotel



Aarø sund Badehotel

Dronning Margrethe besøgte ved sit ophold på Årø også Brummersgaard, en restaureret 150 år gammel bondegård med en café. Vingården råder også over en gårdbutik (lukket om vinteren).

www.brummersgaard.dk, www.aaro-vin.dk

KNIVSBJERG

En god udsigt over Genner Bugt nord for Aabenraa byder det 100 meter høje Knivsbjerg på, som er et levn fra istiden. Der ligger også Bildungsstätte Knivsbjerg, det tyske mindretals kursus- og mødested. En vigtig termin i mindretallets årskalender er Knivsbjergfesten om sommeren. Den blev afholdt for første gang i 1894, efter Knivsbjergselskabet, der blev dannet til formålet, havde købt området til ca. 7.000 mark. Siden har Knivsbjergfesten udviklet sig fra et idrætsarrangement til

en glad familiefest. Indtil 1945 stod Bismarck-tårnet øverst på ”bjergget”. Selve Bismarck-statuen blev inden afstemningen i 1920 afmonteret i 1919 og senere genopstillet på Aschberg i Slesvig-Holsten. Tårnet blev sprængt af danske modstandsfolk i august 1945.



Knivsbjergs Bismarck-tårn

TYSK MINDRETAL

Bildungsstätte Knivsbjerg tilbyder som kulturhistorisk center et omfangsrigt seminarprogram, bl.a. også en historisk rundvisning. Bildungsstätte Knivsbjerg, Haderslevvej 484, 6230 Rødekro.

www.knivsberg.dk

KALVØ / KALÖ

Via en dæmning kommer man til den lille ø Kalvø i Genner Bugt. Vandrestien rundt om øen er ca. 1,5 kilometer lang. Næsten hele øen ejes i dag af Miljøministeriet. Arbejdshuse og en gammel smedje vidner om, at Danmarks næststørste træskibsværft lå her i 1800-tallet.

Skibsrederen Jørgen Bruhn fra Aabenraa havde i 1847 oprettet et skibsbyggeri med 100 medarbejdere.

Foreningen „Det Maritime Kalvø“ beskæftiger sig med regionens søfartshistorie. Skibsrederens bolig er indrettet som **museum**. Foreningen råder desuden over tre kopier af historiske fiskerbåde. På Kalvø finder man også „Imme Sejr“, kopien af et vikingeskib.

www.calloe.dk

MAD OG DRIKKE

Ved siden af skibsrederens bolig og med udsigt til havnen: **Kalvø Badehotel**. www.kalvoebadehotel.dk

LØJT / LOIT

Mellem Genner Bugt og Aabenraa ligger Løjt Land, den bakkede halvø Løjt. Stråttækte bondegårde vidner om den tidligere rigdom af det frugtbare landskab. Herfra kom sømændene fra Aabenraas handelsskibe i 1800-tallet.

SEVÆRDIGT

I en dal, som istiden har dannet, ligger **Rundemølle**, en gammel vandmølle, hvis historie går tilbage til året 1200.

Ved Skarrev i den sydlige del af halvøen er **Myrpold**, et tre meter langt gravkammer fra bondestenalderen (ca. 3200 f.Kr.), blev bevaret.



Modellen viser skibsbyggeriet omkring 1850



Det sengotiske fløjalter

I ca. 1 000 år blev bakken brugt som gravsted.

Det mest berømte udstyrstykke i den senromanske kirke Skt. Jørgen i Løjt Kirkeby (1125 til 1225), er det sengotiske fløjalter; kalkmalerierne i koret stammer fra tiden omkring 1500. Imponerende er også kirkens sengotiske tårn.

NATUR

Fra Aabenraa fører en cykel- og vandresti på det gamle jernbanespor til Stollig: Knapstien (i modsætning til restauranten staves den kun med et „p“).

ESSEN UND TRINKEN

Knapp Restaurant & Hotel: Ud over en vandmølle, der blev bygget i 1836 (i dag et hotel), i Stollig i den sydlige del af Løjt ligger der også et udflygtssted, der blev bygget i slutningen af 1800-tallet, og som er blevet restaureret omhyggeligt. Restauranten er tæt forbundet med navnet af to skibsrederfamilier fra Aabenraa: Jørgen Bruhn, som i 1836 fik bygget et stampeværk med en kro, og Hans Michael Jebsen, som har en svaghed for restaureringen af historiske kroer og restauranter. Til „Hotel Knapp“ hører også „Løjt Kro“ i Løjt Kirkeby. Restaurant & Hotel Knapp, Stennevej 79, Stollig, 6200 Aabenraa. www.restaurant-hotel-knapp.dk, www.stollig.dk

AABENRAA / APENRADE

Byen er blevet præget af søfart og fiskeri. Allerede de tre makreller i byvåbnet vidner om fiskerbyens oprindelse, som i 1231 første gang blevet nævnt under betegnelsen „Opneraa“. På mellemnedertysk, købmændenes sprog i den periode, vandt navnet „Apenrade“ indpas. Handlen med Østasien gav byen en enorm vækst i 1700- og 1800-tallet. I perioder fandtes der her seks skibsværfter. Indtil i dag råder Aabenraa over en levende havn.

www.visitaabenraa.dk

SEVÆRDIGT

Gaderne og gyderne omkring kirken og Vægterpladsen er idylliske og til dels fredede. Mere om byens historie kan byens gæster høre om på en helt særlig rundvisning: I sommermånederne kan de følge nattevægteren på hans tur gennem byen.



Vægterpladsen i Aabenraa

Sct. Nicolai Kirke stammer fra tiden omkring 1252. Prædikestolen fra 1565 blev fremstillet i den tidlige renæssance og er således en af landets ældste; barokalteret er fra 1642.

Fokusområdet af det kulturhistoriske museum i H. P. Hansens Gade 33, som blev grundlagt i 1887, og som også er kendt som **Søfartsmuseet**, er historien af de store skibsfartsvirksomheder i Aabenraa, bl.a. rederiet Bruhn (se Kalvø) og det stadig eksisterende rederi Jebesen. Helt ekstraordinære er de udstillingsgenstande, der vidner om rejserne til Østasien i 1700-tallet og det tidlige 1800-tal.

www.museum-sonderjylland.dk

I Skibbrogade ligger **Den gamle Smedie**, der blev bygget i 1845. Der arbejdede engang op til 20 smede her for værfterne på havnen. 1994 købte og restaurerede rederiet Jebesen den gamle bygning. I dag udstilles der regelmæssigt gammelt håndværk.

Den gamle **Postmestergården** i Søndergade opstod i 1758. 1939 købte øjenlæge Alfred Beyer huset og fik anlagt haven på en sådan måde af havearkitekten Hans Kayser fra Heidelberg, som den fremstår den dag i dag. Siden 1921 har huset været fredet, siden 1982 også haven.

www.postmestergaarden.dk



Kunstmuseum Brundlund Slot

www.museum-sonderjylland.dk

TYSK MINDRETAL

I Aabenraa finder man en lang række af det tyske mindretals institutioner. Her ligger også Haus Nordschleswig - mindretallets administrations- og arrangementscenter. Til huset hører også det store centralbibliotek – Deutsche Zentralbücherei.

Mediehuset på Skibbroen er sæde for redaktionerne for blandt andet JydskeVestkysten og for det tyske dagblad „Der Nordschleswiger“, som blev grundlagt i 1946. Skibbroen 4, 6200 Aabenraa, www.nordschleswiger.dk

Det tosprogede „**Deutsches Gymnasium für Nordschleswig**“ er mindretallets eneste gymnasium og hører til landets bedste. Svarende til det danske skolesystem består det af klassetrinnene 11 til 13; ved danske kvalitetsundersøgelser scorer det altid topplaceringer. Deutsches Gymnasium für Nordschleswig Svinget 26-28, DK-6200 Aabenraa, www.deutschesgym.dk

Deutsches Schulmuseum Nordschleswig (Jørgensgård 5) har eksisteret siden 2001. Museet beskæftiger sig med udviklingen og historien af det tyske skolevæsen i Sønderjylland. Tlf. 7362 0331; åbningstider på www.nordschleswig.dk/schulmuseum



Dybbøl Mølle

HÆRVEJEN

Siden bronzealderen (1700 til 500 f.Kr.) var Hærvejen den vigtigste landforbindelse på den jyske halvø. I 1500-tallet blev der drevet op til 50.000 okser om året mod syd.

I flere århundreder var lange strækninger af den 65 kilometer lange **Kongeå** grænsen – især: toldgrænsen – mellem hertugdømmet Slesvig og kongeriget Danmark. Efter 1867 adskilte den Danmark og Preussen, fra 1871 til 1920 Danmark og Tyskland. Ved Skodsborg, hvor der i middelalderen stod en borg, krydsede Hærvejen grænsen.



Immervad Bro

denne vej rejste i gamle dage de jyske handlende og håndværkere med deres lertøjskrukker til markederne.

To kilometer mod syd møder vandrere og cyklister **Hærulfsstenen** fra 800-tallet, som har sit navn fra runeindskriften „Hairulfir“. Den er en af Danmarks ældste runesten. 1864 blev stenen bragt til Berlin som krigsbytte; siden 1952 har den igen stået på sin oprindelige plads.

Siden 1744 har **Povlsbroen** krydset Bjerndrup Mølleå ved Kliplej og gjort det nemmere for pilgrimme og studedrivere at komme sydpå.



Hærulfsstenen

Den dag i dag kan man nogle steder finde spor af Hærvejen, fx i Rødekro. En af de smukke gamle broer, som fra 1700 gjorde rejserne lidt nemmere, står i dag stadig i **Hovslund**, ikke langt fra motorvejsfrakørslen ved Skovby: **Immervad Bro** fra 1776.

Pottervej hedder dette afsnit af Hærvejen. På



Gejlå Bro



Povlsbro

I **Bommerlund Plantage** ved broen over Gejlå nord for Bov finder man også et stykke af den gamle Hærvej. Den nuværende kampesstensbro stammer fra 1818. Under broen ligger stadig de flade sten, som indtil det første brobyggeri skulle gøre det nemmere at krydse vadestedet. I nærheden står der en mindesten for snapsen Bommerlunder.

www.ochsenweg.de, www.haervej.dk

GRAM / GRAMM

Centrum af denne by, der ligger tæt ved Ribe, er det trelængede slot, hvis oprindelse går tilbage til det sene 1400-tal. Til godset hører et økologisk landbrug, som med 1.300 hektar er et af Danmarks største.

Nogle af de historiske bygninger er omdannet til ferielejligheder. Man kan besøge den barokke park og skoven Lunden med 300 gamle bøgetræer. www.gramslot.dk



Gram Slot

SEVÆRDIGT

En attraktion for fossilsamlere og folk, der er interesseret i den forhistoriske tid, er det **Naturhistoriske Museum Gram og Gram Lergrav** (Lergravsvej 2). Fokusområdet er en samling af ca. otte millioner gamle hvalfossiler. www.museum-sonderjylland.dk På Fabriksvej 5 i Gram finder man det **Sønderjyske Brandværnsmuseum**, der blev grundlagt i 1960.

Gram Kirke stammer fra det tidlige 1200-tal, tårnet fra 1400-tallet. www.visithaderslev.dk

MAD OG DRIKKE

Den tidligere hestestald (ca. 150 meter fra slottet) huser en café. **Gram Slotskro**, som ligger lige ved siden af slottet, har i over hundrede år været familieejet.

www.gramslotskro.dk

JELS

Byen ved Hærvejen er især kendt for **Jels Vikingspil** på friluftsscenen om sommeren. Søerne i Jels er populære hos lystfiskere. Turistinformationen finder man i vindmøllen fra 1859.

www.jelsvikingspil.dk



Jels Mølle

SEVÆRDIGT

Dansk Klokkemuseum ligger i det lille bedehus i Over Lerte Kirke nordøst for Jels. Det fortæller et stykke kulturhistorie i form af kirke- og dyreklokker, som i elektronikens tidsalder er ved at miste betydning.

I den gamle skole finder man Sønderjysk Skolemuseum.

www.klokkemuseum.dk

LØGUMKLOSTER / LÜGUMKLOSTER

Byen blev dannet på baggrund af et cistercienserkloster, som blev grundlagt i 1173. „Locus Dei“, guds sted, kaldte munkene stedet ved Bredeå. Klosterets romansk-gotiske murstenskirke (byggetid 1225 til 1325) gælder som et af Danmarks smukkeste kirkebyggerier fra middelalderen. Unikt i Danmark er det bevarede relikvieskrin (omkring 1325) på nordvæggen af koret. Klosteret bestod i ca. 400 år, indtil reformationen; i 1548 blev det nedlagt. Fra det oprindelige anlæg eksisterer bortset fra murstenskirken ca. to tredjedele af østfløjen, der blevet oprettet mellem 1250 og 1275, med kapitelsalen og sovesalen (dormitorium).



Løgumkloster Kirke

I kirken afholdes der også regelmæssigt gudstjenester på tysk. Omkring 1585 lod hertug Adolf af Slesvig-Holsten-Gottorp bygge en ny fløj vest for kirken som hertugeligt jagtslot; senere blev teglværksbygningen brugt som amtshus; i dag huser den et pastoralseminarium. I nærheden af kirken befinder der sig Nordeuropas største klokkespil med 49 klokker.

Hjemstavns museet Holmen, som ligger i et bondehus fra 1792, viser skiftende kunstudstillinger.

www.kirche.dk, www.museetholmen.dk

NATUR

Fra Vongshøj nord for Løgumkloster kan man på lyse dage se helt til Rømø i vest og Aabenraa i øst. På en fem meter høj gravhøj fra den ældre bronzealder (ca. 1800 til 1000 f.Kr.) står der et 15 meter højt udsigtstårn, som oprindeligt blev oprettet som opmålingstårn. I Første Verdenskrig blev bakken brugt som en del af „Sikringsstilling Nord“.

Drivvejen, stuedriverens vej, fører forbi Vongshøj. Vandrerruten følger den gamle vestlige forgrening af Hærvejen fra Nordjylland til Leck. Drivvejen er i dag en del af „North Sea Trail“, en 6000 kilometer lang vandrerrute. www.vandrerruter.dk

Draved Skov og Kongens Mose danner tilsammen det største sammenhængende areal af uberørt „urskov“ i Danmark. Der går en markeret vandresti langs Brede Å.

RØDEKRO/ ROTHENKRUG



Anlage bei Rødekro/Rothenkrug

Flere end 800 bunkere, batterier, skyttegrave, radio- og signalstationer blev fra 1916 udbygget til „Sikringsstilling Nord“, som strakte sig over 50 kilometer fra Rømø til Diernæs Bugt ved Lillebælt gennem det dengang tyske Sønderjylland. Den kejserlige militærledelse

frøgtede i Første Verdenskrig et gennembrud af de britiske tropper nordfra. Efter 1920 blev store dele af befæstningsanlægget ødelagt, men ca. 60 bunkere og dækningsrum kunne ikke sprænges.

Ved Rødekro er der stadig synlige relikter fra anlægget; fire gamle batterier er blevet bevaret på kommunens område, bl.a. Andholm Batteri (som kan nås via rute 24). I Toftlund blev der for få år siden frilagt en bunker. Længere nordpå, i Agerskov (tæt ved Agerskov Hallen) står der et gammelt batteri, det samme gør der på stranden ved Aarø Sund.

www.sikringsstillingnord.dk

Anlæg ved Rødekro

NOLDE

Emil Hansen blev født den 7. august 1867 som det fjerde af fem børn i den lillebitte landsby Nolde ved Burkal. Som maler tog han senere navn efter sin barndoms landsby og gjorde den således verdensberømt. Hans barndomshjem findes ikke længere, men der er opstillet en mindetavle. Efter grænseflytningen i 1920 blev Nolde dansk statsborger, hvilket han forblev resten af livet.



Et selvportræt, tegnet i St. Gallen i 1893

SEVÆRDIGT

Noldes liv og værk hyldes i Nolde-museet i Seebüll syd for grænsen. I kunstnerens bolig, hvor han boede indtil sin død i 1956, vises hvert år skiftende udstillinger. Seværdigt er også blomsterhaven, som initialet A og E ligger til grund for: Ada og Emil Nolde.

Nolde-Stiftung Seebüll, D-25927 Neukirchen; tlf.: 0049 4664-364

Åbningstider: 1. marts til 30. november, dagligt kl. 10 til 18
www.nolde-stiftung.de

MAD OG DRIKKE

En moderne bygning med Nolde-museets museumsbutik og maleskole huser også **Café Seebüll**.



Nolde-museet i Seebüll

TINGLEV / TINGLEFF

Tinglev er i flere henseender betydningsfuld for det tyske mindretal: Her ligger ikke blot en række af det tyske mindretals institutioner, Tinglev har også en vigtig plads i mindretallets kalender. På den tyske efterskole og i den tyske idrætshal i Tinglev mødes mindretallets medlemmer og gæster fra Tyskland og Danmark den første lørdag i november til **Deutscher Tag**.

I 1923 blev **Nordschleswigsche Gemeinde** grundlagt i Tinglev som evangelisk-luthersk „frimenighed“ i det tyske mindretal. Efter afstemningen i 1920, som førte til, at landsdelen blev genforenet med Danmark, forlod mange præster deres embeder, så der i en række landkommuner ikke længere kunne afholdes nogen eller ikke tilstrækkeligt mange tysksprogede gudstjenester.

Professor Jens Jessen (1895 – 1944) kom fra Stoltelund ved Tinglev. I det Tredje Rige udviklede sig den velrenommerede økonom fra en tilhænger af nationalsocialismen til en konsekvent modstander af den. Han bliver anset som en af initiativtagerne til attentatet den 20. juli 1944. Han blev henrettet i Berlin-Plötzensee den 30. november 1944 og efterfølgende bisat i Tinglev.

SEVÆRDIGT

Kirkens ældste dele er af romansk oprindelse. Den pragtfulde prædikestol fra tiden omkring 1614 stammer fra værkstedet af billedhuggeren Heinrich Ringerink fra Flensburg.



Tinglev Kirke

Tre kilometer syd for Tinglev strækker sig en befæstningslinje fra tiden omkring 200 til 300 e.Kr. via Hærvejen op til det gamle tingsted ved Urnehoved ved Uge. Ved Bjernstrup finder man en henvisning til et lille gendannet afsnit af **Olgerdiget/Olmerdiget**.

TYSK MINDRETAL

Pladserne på **Deutsche Nachschule** Tingleff - den tyske efterskole - er meget efterspurgt. Et vigtigt fokusområde på efterskolen i Tinglev er tysk sprog og kultur.

Deutsche Nachschule Tingleff, Grønnevej 51, 6360 Tinglev, www.nachschule.dk

Lige ved siden af ligger **Deutsches Sport- und Kulturzentrum** Tingleff (Zeppelinvej 4) med en idræts- og svømmehal, som blandt andet står til rådighed for de tyske skoler og foreninger - også for den tyske skole i Tinglev (Grønnevej 53), som har ca. 150 elever.

Tinglev er også sæde for **Landwirtschaftlicher Hauptverein für Nordschleswig**. Den rådgiver ikke blot sine ca. 300 egne medlemmer, men råder over særlige kompetencer inden for økologi.

www.lhn.dk

KLIPEV / KLIPEFF

I Kliplev syd for Aabenraa står Danmarks ældste bevarede træbyggeri: Kirkens klokketårn, der er bygget af egetræ, stammer fra tiden omkring 1300. I middelalderen var stedet ved Hærvejen et vigtigt pilgrimsål. Mørks Kro, en af kroerne ved den gamle Hærvej, ved siden af kirken stammer fra 1700-tallet.



Kliplev Kirke

FRØSLEV / FRÖSLEE

Den tidligere tyske lejr i Frøslev er i dag del af Nationalmuseet. I 1944/45 blev det af det tyske sikkerhedspoliti brugt som fangelejr, hovedsageligt for modstandsfolk.

1943, da deportatorerne af danskere til tyske tugthuse og koncentrationslejre tiltog, prøvede de danske myndigheder ved hjælp

af forhandlinger med besættelsesmagten at standse denne udvikling. Målet var oprettelsen af en interneringslejr på dansk grund for at forhindre deportationer af danskere til koncentrationslejre. Alligevel blev ca. 1 600 af de omkring 12 000 indsatte deporteret til Tyskland, bl.a. til Neuengamme, hvor 220 af dem blev dræbt.

I 1945 blev den omdøbt til Fårhuslejren. Dengang var der til tider interneret 3 500 medlemmer af det tyske mindretal, som blev anklaget for landsforræderi og kollaboration. En udstilling informerer om perioden som Fårhuslejr, der varede indtil 1949.

I Frøslev findes der ud over selve lejr museet også Hjemmeværns-museet, et museum om Beredskabshistorien, en udstilling om arbejdet af Amnesty International samt en naturudstilling fra Skov- og Naturstyrelsen. FN-museet beskæftiger sig med indsatsen af de danske FN-soldater. I barakken H1 gives der desuden informationer om de tyske flygtninge i Danmark, der kom i slutningen af Anden Verdenskrig.

www.visitkrusaa.dk,

www.froslevlejrensmuseum.dk

www.fnmuseet.dk

NATUR

Et fælles dansk-tysk projekt var renatureringen af Frøslev Mose, som syd for grænsen fortsætter under navnet Jardelunder Moor. I alt 575 hektar, heraf 275 hektar mose, er i dag fredet. Mere om den markerede vandrerrute på www.udinaturen.naturstyrelsen.dk



Lejrmuseum i Frøslev

BOV / BAU



Oldemorstoft

Lige ved grænsen ligger den gamle by Bov. Bydelen Padborg er i dag centrum for vognmandsforretninger i Danmark. I Bov blev der den 9. april 1848 udkæmpet det første større slag i den 1. Slesvigske Krig (1848 – 1851).

SEVÆRDIGT

Den stråttækte gård **Oldemorstoft**, tidligere Hargesvogthof, (nævnt første gang i 1472) er i dag et museum, som informerer om grænsegendarmeriet, regionen og landbruget fra gamle dage (åbent 1. marts til 31. oktober).

www.museum-sonderjylland.dk

„Den krumme vej“ er en gammel handelsvej, som i bydelen Rønsdam førte fra Hærvejen til Flensborg. Umiddelbart syd for grænsen er der blevet frilagt et stykke af den gamle brostensvej. Det lille restaurerede afsnit er i dag i en tilstand, som den måske også var i 1600-tallet. En anden særegenhed: På dette sted af Den krumme vej står den sidste grænsebom af den dansk-tyske grænse.

MAD OG DRIKKE

Bov Kro fra 1566 ved siden af den romanske kirke er en af Danmarks ældste kroer.

Hærvejen 25, 6330 Padborg, www.bovkro.dk



Fiskekutter i havnen i Havneby

RIBE / RIPEN

Ribe med sin seværdige gamle bydel kalder sig stolt Danmarks ældste by og kan se tilbage på 1300 års historie. Dens vartegn er den oprindeligt romanske, senere gotisk udvidede **domkirke**, som til dels er blevet oprettet med tufsten fra Andernach ved Rhinen. Syd for kirken er der ved udgravninger blev fundet gravsteder fra tiden omkring 900. Her stod formodentlig den første kirke af Ansgar, nordens apostel, fra omkring 860. I 2015 blev der oprettet et moderne mindesmærke til minde om biskoppen af bispedømmet Hamborg-Bremen. Sct. Catharinæ Kloster blev grundlagt af benedictinermunke i 1228; den nuværende kirke fra 1536 er den tredje på dette sted.

Ribebrevet er en afgørende hjørnesteen for Slesvig-Holstens historie. Det blev sluttet i 1460 mellem kong Christian I., den første konge af Oldenburg på den danske trone, og ridderskabet, som havde valgt kongen til greve af Holsten. Kongen lovede, at Slesvig og Holsten skulle „bliven ewich tosamende ungedelt“ (blive for evigt tilsammen udelte). I middelalderen var Ribe en kongelig enklave ti kilometer syd for Kongeåen og var ikke en del af hertugdømmet Slesvig.

www.visitribe.dk, www.ribe-domkirke.dk

SEVÆRDIGT

Museet „Ribes Vikinger“ fortæller om byens udvikling. Allerede i 700-tallet havde den udviklet sig til handelsplads for vikingerne. I Ribe Vikingecenter syd for byen vises vikingerne liv og virke.

www.ribesvikinger.dk

Det tidligere gældsængsel i det gamle rådhus fra 1496 huser et museum om emnerne ret og lov.



Ribe Domkirke



Vikinger i Ribe

Malerier fra den danske guldalder, Skagensmalerne og modernismen kan besigtiges på **Ribe Kunstmuseum**.

www.ribekunstmuseum.dk

MAD OG DRIKKE

Hotel Dagmar, som ligger direkte ved domkirkepladsen, er et af de ældste hoteller i Danmark; husets historie går tilbage til 1581. På den anden side af vejen ligger „Weis Stue“ i et gammelt bindingsværkshus. Med også 400 års tradition er den en af de ældste kroer i Danmark.

Hotel Dagmar, Torvet 1, 6760 Ribe, www.hoteldagmar.dk,

Weis Stue, Torvet 2, 6760 Ribe, www.weis-stue.dk

RØMØ / INSEL RÖM

Øen opstod for ca. 2 500 år siden ud af en sandbanke foran kysten; omkring 1190 e.Kr. nævnes den første gang skriftligt. Dæmningen til og fra fastlandet blev bygget i 1948.

Europas bredeste sandstrand er et paradis for strandsejlere og **ki-
tebuggykørere**. Derudover har Rømø masser af natur og historie. Til øens historie hører ikke kun Grønlandsfarernes tid, også Anden Verdenskrig har efterladt nogle spor: Det tyske militær oprettede ca. 1800 bunkere på strandene og i klitterne på den danske vestkyst som en del af Atlantvolden. Alene på Rømø skulle **52 bunkere** afholde de allierede tropper fra at gå i land på øen; nogle af dem er tilgængelige igen i dag. **Havneby** er hjemstedet for mange rejefiskere og færgen til den tyske ø Sild. For at kunne bruge havnen som basis for offshore-vindkraftanlæg blev der investeret 5,4 millioner euro.

www.romo.dk

SEVÆRDIGT



Kommandørgården stammer fra 1748.

Kommandørgården i Toftum (kaptajnerne på hvalfangerskibene blev kaldt kommandører) er en gård fra 1748, som viser velstanden, som søfarerne og især hvalfangerne bragte til Rømø.

I Toftum står også Danmarks ældste og mindste skole. Mellem 1784 og 1874 blev der undervist op

til 40 elever om året. Pigerne skulle holde klasseværelset rent, og drengene skulle medbringe brænde.

Sct. Clemens Kirke stammer fra tiden omkring 1200; i dens ind-

vendige del hænger der flere kirkeskibe. Kirken er omgivet af en kirkegård med hvalfangerkaptajners gravsteder.

Redningsstationen i Rømø Kirkeby blev bygget af Deutsche Gesellschaft zur Rettung Schiffbrüchiger (DGzRS) i 1887 som den første redningsstation på den dengang tyske ø.

Naturcenteret Tønninggård med informationer om naturen og tidevand tilbyder desuden bunkerudflugter. www.tonnisgaard.dk

MAD OG DRIKKE

En af vadehavets særlige specialiteter er østers; de må samles til eget forbrug. Dertil tilbyder Naturcenteret Tønninggård udflugter ved lavvande.

Det moderne hotel Kommandørgården var oprindeligt gården af en hvalfangerkaptajn.

Havnebyvej 201, 6792 Rømø, www.kommandoergaarden.dk

FRA Ø TIL Ø

Op til 18 gange om dagen (i højsæsonen) sejler en færge mellem Havneby, fiskerihavnen i den sydlige ende af Rømø og den tyske ferieø Sild. Turen varer 30 minutter – og den er også en populær udflugt hos feriegæster på Sild. www.sylt-faehre.de

SKÆRBÆK/SCHERREBEK

I jernaldermuseet Hjemsted Oltidspark vises livsbetingelserne i tiden for ca. 2 000 år siden. Arkæologiske udgravninger var anledningen til udviklingen af den 130 000 kvadratmeter store aktivitetspark.

I kunsthistorien står stedet for væverhåndværket fra 1896 til 1919. I denne tid blev der fremstillet tæpper, som var præget af kunstretningen jugendstil, efter udkast fra over 50 kunstnere, bl.a. Heinrich Vogeler og Henry van de Velde. Værker fra den såkaldte Skærbæk Væveskole udstilles på Museumsberg i Flensborg og på Sønderborg Slot.



Den over 800 år gamle Sct. Clemens Kirke

NATUR

I den vestlige udkant af Hjemsted udgår en 6,5 kilometer lang skiltet vandresti fra vejen til Rømø, kaldt **Æ Markmandssti**, som fører forbi hyrdehuset Markmandshus, som står helt alene i marsken, og den forladte landsby Misthusum.

BALLUM

Det langstrakte sogn hører til de sjældne steder på vestkysten, hvor man kan se Vesterhavet uden at blive forstyrret af diger – helt til Sild og Rømø. Historisk hører kirkesognet Ballum til Ribe Stift og således umiddelbart til kongeriget Danmark; 1867 blev det en del af Preussen.

SEVÆRDIGT



Afvandingsmøller i Ballum

To **afvandingsmøller** fra 1800-tallet og et lille museum vidner om, at vandet fra Vesterhavet dengang var en konstant trussel, men at drikkevand var en begrænset ressource.

Lorenzens Gård i Bådsbøl-Ballum, en gård der blev bygget omkring 1870, er i dag et museum.

www.lorenzensgaard.com
Korrundingen, koret og skibet af kirken, som til

dels er blevet bygget af tufsten fra Rhinen, til dels af mursten, stammer fra 1100-tallet; i den indvendige del finder man senromanske kalkmalerier fra tiden omkring 1250. Den ældste kirke er Hjerpsted Kirke (omkring 1130); i nærheden finder man talrige gravhøje fra bronzealderen. www.ballumkirke.dk

NATUR

Fra oktober til maj bliver området mellem diget og kysten til et vinterkvarter for op til 80.000 vildgæs fra Sibirien. Desuden kan man observere talrige sjældne fuglearter. www.ballumby.net

MAD OG DRIKKE

For at beskytte Ballumarsken mod stormfloder blev der fra 1914 til 1919 bygget et dige og en sluse på udmundingen af Brede Å. Ved siden af oprettede man slusekroen Ballum Slusekro som bolig for

slusemesteren, men også som logi for passagerer, som var på vej til Rømø.

Ballum Sluse 1, 6261 Bredebro, www.ballumslusekro.dk

EMMERLEV / EMMERLEFF KLIFF

Ved Emmerlev rager en af de få klinter på den danske vesterhavskyst op, som ikke er præget af klitter. Her starter det 13 kilometer lange dige, som blev færdiggjort i 1982 som dansk-tysk projekt, og som strækker sig til Hindenburgdæmningen. Det nyvundne stykke land – Rickelsbøller Koog på tysk side, **Margrethe Kog** på dansk side – er overvejende forbeholdt naturen. Tøndermarskens Naturcenter informerer om Vidåslusen, som blev bygget på samme tid som diget, samt om marsken og vadehavet.

Nogle få kilometer ind mod land ligger bydelen Emmerlev med den romanske kirke, der ligger helt alene i landskabet.

HØJER / HOYER

Indtil byggeriet af Hindenburgdæmningen var **Højer Færgen** forbindelsen til Munkmarsk på Sild. Den opstod i 1861, fordi Tønder på grund af landvinding havde mistet sin gamle position som havneby. Med det nye dige blev også den tidligere Hoyersluse til et idyllisk stykke natur i 1982.

Hvis man her tager vejen mod syd til grænsen ved Rudbøl, kører man over det første dige, som blev oprettet på området af nutidens Danmark. Det stammer fra 1556.



Luftskibet „Victoria Luise“

SEVÆRDIGT

Hollændermøllens vinger har drejet rundt siden 1857. Med en højde på 22 meter er den en af Nordeuropas største. Den huser Mølle- og Marskmuseet, som informerer om stormfloder, digebyggeri og livet i marsken. Frilandsudstillingen **Bådfolk ved Vidåen** viser ferskvandsfiskerne hårde liv på Vidåen og på Rudbøl Sø. www.museum-sonderjylland.dk

Til udstyret af den romanske **Sankt Peders Kirke** (omkring 1100) hører et fløjaltel fra ca. 1425 fra et værksted i Lübeck og det senromanske triumfkors (omkring 1250).

NATUR

„Sort Sol“ kaldes en af Danmarks største naturoplevelser når hundredtusindvis af store mørklægger himlen om foråret og efteråret. Dertil tilbydes guide ture.

www.natursafari.dk

MØGELTØNDER / MØGELTONDERN



Schackenberg Slot

Den lille by tæt ved Tønder har Danmarks smukkeste landsbygade: Brosten og lind får den til at fremstå som et levn fra fortiden. I gamle dage boede personalet på **Schackenberg Slot** i de lave huse, desuden også håndværkere og købmænd. Navnet betyder „Stor-Tønder“. Biskoppen af Ribes borg var engang større end det hertugelige slot i Tønder.

SEVÆRDIGT

I stedet for den middelalderlige biskopsborg byggede feltmarskal Hans Schack 1664 et barokt gods, som i dag ejes af en fond. Om sommeren tilbydes der rundvisninger i **slotsparken**.

Ca. 800 år gammel er den senromansk-gotiske **Møgeltønder Kirke**; i den indvendige del finder man udtrykfulde kalkmalerier. Orglet fra 1679 er det ældste instrument, man stadig kan spille på, i en dansk landsbykirke.

MAD OG DRIKKE

Schackenberg Slotskro har siden 1687 været en kongelig privilegeret kro, Slotsgaden 42, Møgeltønder, www.slotskro.dk

TØNDER / TONDERN

Tønder kan se tilbage på næsten 900 års historie. Handels- og havnebyen bliver første gang nævnt i 1130. Hver sidste weekend i august – siden 1975 – er Tønder målet for tusindvis af fans af jazz- og folkmusik, som kommer til **Tønder Festival**.

En slentretur gennem de idylliske gader med deres hollandsk prægede murstenshuse og de omsorgsfuldt restaurerede gamle husdøre

er året rundt en oplevelse.

At Tønder engang var en vigtig havneby, får man i dag kun et indtryk af, når man lægger mærke til gadenavnene (fx Skibbroen) samt på museet. Vidåen, som forbandt Tønder med resten af verden, munder i dag ud i Vesterhavet ca. ti kilometer længere vestpå www.toender.dk

SEVÆRDIGT

Man kan besigtige „**Drøhses Hus**“, et borgerhus fra 1672, med en udstilling af kniplinger. Fra 1700- til 1800-tallet var knipling et særkende for kvinderne i Tønder.

En særlig seværdighed er det **Gamle Apotek** fra 1671. Der sælges dog ikke længere salver og piller, men dekorationsgenstande til hjemmet. Til en af byens mest pittoreske gader hører Uldgade med dens lave gavlhuse i ét plan.



Det Gamle Apotek i Tønder



Æ Kachmand

Skulpturen af „**Æ Kachmand**“ på rådhuspladsen minder om afstraffelsen og retsforståelsen i gamle dage. Engang stod Æ Kachmand ved siden af gabestokken, hvor forbydere blev anbragt. Originalen af figuren, der stammer fra 1699, kan ses på museet.

Vandmøllen fra 1598 bliver ofte brugt til arrangementer ved Tønder Festival.

Tønder **Kristkirke**, der blev bygget i 1592, med dens bemærkelsesværdige udstyr fra renæssancen og barokken, gælder som sengotisk. Orglet hører til de mest betydningsfulde i Danmark.



Porthus og vandtårn

Museet i det tidligere porthus af Tønder Slot huser Danmarks største samling af hollandske fliser og en overdådig sølvudstilling; begge vidner om Tønders storhedstid som havneby.

I det gamle **vandtårn** viser der en udstilling af værker fra møbelarkitekten Hans J. Wegner, og i museets moderne nybyggeri

udstilles samtidskunst. www.tondermuseum.dk, www.sonkunst.dk

Zeppelinmuseet ligger i en bygning på området af den tyske marines tidligere luftskibsbasis (1914 - 1920) på Gasværksvej; der vises den korte, men dramatiske tid, hvor der i Tønder lå Nordeuropas største militære luftskibsanlæg. www.zeppelin-museum.dk

MAD OG DRIKKE

Tønders ældste bevarede hus stammer fra 1517, det nuværende **Kloster Caféen** på torvet.

Traditionsrig: Hotel Tønderhus, Jomfrustien 1, Tønder 6270

www.hoteltoenderhus.dk

TYSK MINDRETAL

Deutsche Bücherei er også åbent for feriegæster.

Popsensgade 6, 6270 Tønder, www.buecherei.dk

I nærheden ligger også den tyske folkeskole Ludwig-Andresen-Schule. Popsensgade 2, 6270 Tønder

I alt driver Deutscher Schul- und Sprachverein fire børnehaver i Tønder Kommune (Tønder, Løgumkloster, Jejsing, Øster Højst) og tre skoler (Tønder, Løgumkloster og Øster Højst). www.dsssv.dk

En forening med en lang tradition: **Tønder Skyttecorps** fra 1693 har eksisteret i over 300 år. www.toender-skyttecorps.dk

RUDBØL / RUTTEBÜLL

Den dansk-tyske grænse har siden 1920 forløbet midt ned gennem gaden: På vestsiden ligger Danmark, på østsiden Tyskland.

NATUR

Magisterkogen blev skabt fra 1926 til 1929 ved hjælp af inddæmningen af **Vidåen** og afvandingen af Tøndermarsken. Det ca. seks kilometer lange areal var tænkt som overløbsbassin for at give plads til vandet fra Vidåen, hvis afvandingsssluserne skulle holdes lukket ved storme fra vest. Mosaikken af sumpland, enge og åbne vandarealer er et Eldorado for fisk og fugle. Magisterkogen er spærret for biltrafik, men man må gerne vandre på norddiget. Rudbøl Sø byder desuden på idyllisk natur.

MAD OG DRIKKE

Rudbøl Grænsekro, Rudbølvej 36, 6280 Højer, har eksisteret siden 1711.

Lige syd for grænsen: „Alter Deutscher Grenzkrug“ fra 1742

www.rudbol.dk, www.alter-deutscher-grenzkrug.de



Aftenstemning på havnen i Mommark



Det tyske mindretal i Danmark

I Nordslesvig bor omkring 15.000 mennesker, der tilhører det tyske mindretal, der opstod i 1920 som følge af folkeafstemningen og grænseflytningen. Mindretallets medlemmer opfatter sig selv som tyske nordslesvigere, danske statsborgere med tysk identitet og en fast forankring i regionen. Det tyske mindretal er Danmarks eneste, officielt anerkendte mindretal.

Mindretallets 20 børnehaver, 14 folkeskoler, efterskole og gymnasium står til rådighed for mindretallets børn og unge og andre, der kan tilslutte sig idégrundlaget. Mindretallets børnehaver og skoler plejer tyske skikke og børnene får formidlet både dansk og tysk kultur og sprog.

Mindretallet ser sig selv i dag som et vigtigt element i det gode naboskab mellem tyskere og danskere i grænselandet. Tidligere konflikter er overvundne, og det tyske mindretal er – sammen med mindretallene syd for grænsen – et godt eksempel på fredelig sameksistens i Europa.

Foredrag om det tyske mindretal for grupper fra 15 personer i Haus Nordschleswig i Aabenraa/Apenrade kan bestilles på hallmann@bdn.dk.

www.nordschleswig.dk

